

Tunnetest, piltlikult¹

Ene Vainik

Eesti Keele Instituudi vanemteadur ja -leksikograaf
ene.vainik@eki.ee

Teesid: Artikli eesmärk on suurendada teadlikkust mõistemetafooridest ning nende valikulisest rollist tundeelu peegeldamisel. Artikkel esitab kognitiivsel metafooriteoorial põhineva süstemaatilise ülevaate eesti keeles tunnete mõistestamiseks kasutatavatest kujunditest (metonüümia, metafoor), tuues esile ka hüperbooli ja absurdi kasutamist. Kõige piltlikumalt kujutatavad tunded on viha, armastus ja rõõm; kõige enam ekspluateeritavad kujundid on somaatiline metonüümia KEHALINE SÜMPTOM ESINDAB TUNNET ning mõistemetafoorid TUNNE ON ISAND ja TUNNE ON VEEMASSIIV. Olulised aspektid, mida piltlikud kirjeldused haaravad, on intensiivsus, tsükliline iseloom, paiknemine kogeja sisemuses, kehalised muutused, raskesti kontrollitavus, toimetulek, subjektiivsed kannatused, kasulikkus. Artikli peamine eesmärk on välja tuua tunnete kohta eesti keeles latentselt leiduvate kognitiivsete projektsioonide mitmekesisus, mis võimaldab kõnelejalte vastavalt vajadusele tunnetega eri viisil suhestuda. Juhitakse tähelepanu, et tunnete ja emotsioonide kirjeldamisel on võimalik märgata väga paljusid enamaid aspekte, kui hinnang skaalal hea-halb, ja seega mõista nähtust märksa mitmekülgselt.

Märksõnad: eesti keel, emotsioon, hüperbool, kognitiivne metafooriteooria, metafoor, metonüümia

Sissejuhatus

Hiljaaegu ilmus Facebookis ürituse reklaamkuulutus: “Vaba negatiivsetest emotsioonidest. Kuidas seda saavutada?” Tutvustav tekst oli järgmine:

Praktiline seminar, mis sisaldab konkreetseid budistlikke harjutusi oma meele tundma õppimiseks. Meele toimimist pole kerge läbi näha ja muuta – alateadvusesse settinud tundekuhilad kerkivad pinnale nagu varjatud miinid, lõhkedes ja luues aina uusi ahelaid ... Nii me jäämegi tihtilugu mineviku kammitsaisse ning ikka ja jälle samadesse mõttemudelitesse

takerduma. [---] Emotsioonid annavad meie elule värvi ja mõtte, kuid nad võivad viia meid väsitavale Ameerika mägede sõidule, kus kogeme nii õndsaid kõrghetki kui illusioonide ja meeletehete sügavikke ning kõike nende kahe vahepeal. Ainult siis, kui õpime oma emotsioonidega oskustlikult ümber käima, saame kasu nende rikkusest ja säravast tarkusest, selle asemel, et lasta neid meid kontrollida. Emotsioonid saavad oma väe lihtsast, kuid sügavast allikast – meil puudub teadmised, kes me tegelikult oleme. Kui toome teadlikkuse oma emotsioonide kogemisse, siis juhtub midagi tõeliselt hämmastavat – nad kaotavad väe muuta meid õnnetuks. (<http://www.dzogchen.ee/ajakava/yritus.htm>, vaadatud 22.09.2017.)

Tekst äratas tähelepanu mitte niivõrd sügavmõttelise sisu kuivõrd ülilpiltliku sõnastuse poolest. Võrdlused ja metafoorid olid vähimagi kõhkluseta lükitud üksteise otsa; tulemuseks mitte just väga usaldustäratav, kuid kahtlemata ekspressiivne ja intrigeeriv tekst. Teksti autorid² peavad tunnete teadvustamist ja neist teadlik olemist abinõuks, mis aitab emotsioonidega paremini toime tulla, ning selle sõnumiga võib vägagi nõus olla. Käesoleva artikli eesmärk on samuti teadlikkuse tõstmine: täpsemalt soov suurendada teadlikkust argikeele ja argimõtlemise keelelisest ja kultuurilisest etteantusest, mis suunab meid mõtlema muuhulgas ka tunnetest piltlikul ja metafoorsel viisil. Suurem teadlikkus võimaldab loodetavasti distantseerituma lähenemise ning annab tekstide tarbijale valikuvõimaluse, kas, millisel määral ja kuhu lasta metafooridel suunata oma mõtlemist.

Pärast käsitluse taustaks oleva kognitiivse metafooriteooria lühitutvustust ning illustreerimist näidetega eelpool tsiteeritud tekstist, tutvustatakse üksikasjalikult eesti keeles ja selle püsiväljendites kajastuvaid kinnistunud mõistemetafoore tunnete ja emotsioonide kohta.³ Käsitlus põhineb raamatu “Eesti tunded. Sõnaportreed” (Vainik 2016) kirjutamise ajal tehtud uurimistööl ning tulemustel, mis tollesse raamatusse ruumi puudusel ning käsitluslaadi erinevuse tõttu ei mahtunud. Raamat portreerib üksikisikuid tundemõisteid, siin aga käsitletakse ainekku metafooride kaupa; vaatlus on üldistavam ja sisaldab arutelu kirjanduses väljendatud seisukohtadega. Tegemist on läbinisti kvalitatiivse lähenemisega, mis kaardistab harilikku keelekasutust ja kinnistunud väljendeid, mille puhul tavakõneleja ei oska mingit piltlikkust tihtilugu isegi kahtlustada. Seepärast lisatakse näiteid esitades viited allikale üksnes siis, kui tegemist on autorilausest, s.t väljenditega, mis ei ole nii tavalised, et võiks kõlada argiselt suvalise eesti keele kõneleja suus.

Kognitiivne metafooriteooria

Sõna *metafoor* pärineb algselt kreekakeelsest tegusõnast μεταφoρeυη, mis tähendab 'midagi teise kohta kandma, üle kandma'. Esimesena on metafoorile kui kõnekujundile tähelepanu juhtinud vanakreeka filosoof Aristoteles, kes pidas seda poesia keele juurde kuuluvaks kaunistuseks, mis filosoofilise teksti lugejat pigem eksitab (tsiteeritud Peña 2003 järgi). See olemuslikult võrdlusel põhinev kõnekujund moodustatakse nii, et üht objekti või nähtust nimetatakse teise objekti või nähtuse nimega (nt kõneldakse artikli alguses tsiteeritud tekstis *elust kui sõidust Ameerika mägedel*). Oluline on, et võrreldavaid ja asendavaid objekte või nähtusi seob võrdlusalusena mingi ühistunnus (antud näites tahtmatu paikumine ühest äärmusest teise). (Vainik & Velt 2006).

Peale võrdlusel põhinevate metafooride üksikjuhtumite tuntakse ka nn mõistemetafoore, millele juhtisid tähelepanu George Lakoff ja Mark Johnson oma teedrajavas raamatus "Metafoorid, mille järgi me elame" (1980, eestikeelne tõlge 2011). Need on kognitiivsed projektsioonid, mis süstemaatiliselt kasutavad olemasolevat ja hästi läbitöötatud kogemust ja sõnavara selleks, et rääkida ja mõelda mingist teisest, tavaliselt abstraktsemast valdkonnast. On üsna tavaline, et abstraktsetest ja raskesti piiritletavatest mõistetest mõtlemisel ja rääkimisel kasutatakse argielust ja koguni füüsilisest maailmaga suhestumisest pärit kogemust ja võrdkujusid. Oletust, mille kohaselt keerulised ja abstraktsemad arusaamad rajanevad olemuslikult lihtsamal ja kehalisest kogemusest tuttavatel arusaamadel, nimetatakse kehapõhisuse hüpoteesiks (vt nt Gibbs 2007).

Mõistemetafoorid on loomult süstemaatilised, mis tähendab, et tegu ei ole üksiku keelendiga, vaid mõtlemise muustriga, mis avaldub mitmetes väljendites. Juhtumite vaatlusel ühe implitsiitse terviku osadena selgub, et nn lähtevaldkonna (st tuttavama mõiste) struktuur ja omadused kantakse kas täielikult või osaliselt edasi sihtvaldkonda (st omistatakse nähtusele, millest räägitakse). Nii näiteks tulevad mõistemetafoori AEG ON RAHA puhul abstraktsest mõistest AEG rääkides jutuks RAHAGA seotud tegevused ja omadused: *kulutamine, ohverdamine, raiskamine, varumine, vähesus, kallihinnalisus* jne. Samas ei sisalda ka süstemaatiline ülekanne kõike, mis iseloomustab raha: aega ei saa *laenata*, puuduvad *ajapangad* ja *ajakotid*. Metafoorne mõistestamine on alati valikulise iseloomuga: tuuakse esile mõnesid sihtvaldkonna aspekte, samas kui teised jäävad tähelepanu alt välja või neid koguni varjatakse (Lakoff & Johnson 2011: 42–45).

Suunametafoorid on sellised, mille puhul abstraktsematele nähtustele kantakse üle arusaamine ruumilistest suhetest ja asjade suhtelisest paigutusest inimkeskses subjektiivses ruumis (eristused nagu ALL/ÜLAL, SEES/VÄLJAS, EES/

TAGA). Need ruumilised eristused kerkivad esile tõsiasjast, et elame planeedil Maa, kus toimib sellele omane raskusjõud, et inimkehad on üles ehitatud sümmeetrilistena, et optimaalne on püstiasend, ja et juba kõige algelisemal toimimise tasandil saame kogemuslikult teada, mis on anumad, mida tähendab millegi kandmine, kuhugi kulgemine, mis on lähtekoht, mis sihtkoht jne. Sellisest kehapõhisest argikogemusest tingituna teame, et kui esemeid kuhjata, siis rohkem esemeid korreleerub paiknemisega kõrgemal (moodustub kuhi), sama lugu on vedelikunivooga anumad: rohkem tähendab ühtlasi ka kõrgemal paiknemist. Üks suunametafoore ongi sõnastatud nõnda: ROHKEM ON ÜLAL / VÄHEM ON ALL. Artikli alguses tsiteeritud tekstis rakendati seda metafoori tunnete väljendiga *tundekuhilad*. Lisaks rakendati väljenditega *õndsad kõrghetked* ja *meeleheite sügavikud* teist suunametafoori RÕÖMUS ON ÜLAL / KURB ON ALL. Kolmas suunametafoor KONTROLL ON ÜLAL / KONTROLLIMATUS ON ALL ilmutas end konventsionaalses väljendis *alateadvus*, mis tugineb kokkuleppele, et psüühika kontrolli omav võime kannab nime *kõrgemad funktsioonid*, ning teadvustamatut ja kontrollile halvasti alluvat osa psüühikast nimetatakse *alateadvuseks*. Sellest metafoorist juhindudes nimetati tekstis tunnete teadvusse jõudmist *pinnale kerkimiseks*. Lisaks toimib taustal ka suundi aksioloogilise hinnanguga siduv suunametafoor HEA ON ÜLAL / HALB ON ALL. Hinnanguga KONTROLL ON ÜLAL (=HEA) / KONTROLLIMATUS ON ALL (=HALB) seostub kogu teksti üldine sõnum: usk sellesse, et emotsioonide kontroll tagab püsiva ja stabiilise heaolutunde.

Teine tüüp mõistemetafoore on olemismetafoorid, mis puhul käsitatakse midagi abstraktset ja raskesti hoomatavat millegi konkreetsemana, millega me oma kogemuse tõttu oskame ümber käia. Tüüpilised olemismetafoorid kategoriaiseerivad abstraktseid nähtusi kas asjadena või ainetena. ASJAD on piiritletud, neid saab valmistada, omada, üle anda, jagada, koguda, ladustada jne. Eespool tsiteeritud tekstis rakendati mõistemetafoori TUNNE ON ASI, rääkides neist kui *miinidest* ning mainides *tundekuhilaid*. AINED on aga mahulised, kuid piiritlemata ja raskemini käideldavad, puhtpraktilistel kaalutlustel tuleb nendega opereerida MAHUTITE abil. Tsiteeritud tekstis tugineti komplekssele metafoorile EMOTSIOON ON VEDELIK ANUMAS, kui kõneldi *settimisest alateadvusse*. Ka isikustamine on liik olemismetafoore. Tsiteeritud tekstis tugineti metafoorile TUNNE ON ISAND, kui viidati emotsioonidele kui kellelegi, kes omab tingimusteta ülemvõimu inimese üle. Mainiti emotsioonide *väge*, et nad võivad *meid kontrollida, õnnetuks muuta*. Ürituse pealkiri *vabane negatiivsetest emotsioonidest* kutsus üles vabanema HALVA ISANDA ülemvõimu alt ja pakkus alternatiivina HEAD ISANDAT, mainides emotsioonide *rikkust ja säravast tarkust*.

Kolmas liik mõistemetafoore on liigendusmetafoorid, mis käsitlevad mingit abstraktsemat ja vähemtuntud nähtust mingi teise nähtusena, mis on tuttavam kas füüsilisest kogemusest või argisest toimetulekust. Näiteks metafoor

MÕISTMINE ON NÄGEMINE. Eelpool tsiteeritud tekstis kasutati väljendit: *meele olemust pole kerge läbi näha*, kus *läbi nägema* tähendas 'mõistma'. Tegemist ei ole üksikväljendiga, vaid osaga süsteemsest mallist, kus mõistmisest räägitakse kui nägemisest (nt *Minu vaatekohast paistab see teisiti*. Kuidas sina selle *peale vaatad?* Mina *näen* seda asja teistmoodi. Need väited on *läbinähtavalt* valed⁴). Teine kasutatud liigendusmetafoor on EMOTSION ON LÕHKEAINE. Ka see ei ole ühekordne huvitav sõnakasutus, vaid kujutus, mida arendatakse edasi samas tekstis, kõneldes tunnetest kui *miinidest*, rääkides nende *lõhkemisest* ning võrreldes tundereaktsiooni hüperboolselt koguni tuumaenergia vabanemisega *ahelreaktsioonis*. Intensiivistav ja liialdatud kujund peab muidugi rõhutama tunnete kontrollimatust ja tagajärgede laastavat iseloomu ning seetõttu kutsuma üles ettevaatusele.

Metafooride kõrval tuleb mainida ka teist antiikajast teada-tuntud kõne- ja mõttekujundit – metonüümiat. Kui metafoor loob meie mõttes seose nähtuste vahel, mis kuuluvad erinevatesse valdkondadesse, siis metonüümia on olemuselt ülekanne või õigemini asendus-esindussuhe sama kognitiivse valdkonna sees. Sel puhul asendatakse kõnes asi, millest tegelikult räägitakse, kas tema osa, külgneva nähtuse või iseloomuliku tunnusega (või, vastupidi, laiema tervikuga, millesse asi kuulub). Tsiteeritud tekstilõigus metonüümiat esile ei tulnud, kuid tunnetest rääkimise puhul kohtab seda üldiselt palju, nagu nähtub järgnevas, eesti keele piltlikke tundekirjeldusi kaardistavas osas. Mõistemetafoore ja -metonüümiaid võtab kokku termin kognitiivsed projektsioonid.

Tunnete piltlik kirjeldamine eesti keeles

Piltlik, metafoore ja metonüümiat sisaldav väljendusviis tuleb tunnetest rääkimise puhul esile mitte ainult meil, vaid maailma eri keeltes, ja seda on kirjanduses ka ulatuslikult käsitletud. Populaarsemad tunded on olnud viha, armastus, uhkus ja häbi (nt Lakoff & Kövecses 1987; Kövecses 1986; Maalej 2004; Tissari 2001, 2006a, 2006b; Yu 1995). Leidub ka ülevaatlik käsitlus tunnete mõistestamisest inglise keeles (Kövecses 2000). Eesti keele kohta leidub üksikkäsitlusi tunnete ja väljenditüüpide kohta (vt Vainik & Velt 2006; Vainik 2011), ning tundemõisteid käsitlev portreede kogumik, millest piltliku keelekasutuse kirjeldamine moodustab vaid ühe kirjeldustasandi (Vainik 2016). Siinne käsitlus on ülevaatlikum ja võimaldab vastata järgmistele küsimustele: millised on laialdasemalt kasutatavad mõistemetafoorid tunnete kohta ja millised on haruldasemad? Kuidas rakendatakse tundekirjelduste puhul metonüümiat? Millistest tunnetest on rohkem erilaadilisi piltlikke kujutusviise ja millistest vähem? Ülevaatlikku pilti kokku pannes on võimalik näha ka üksikute meta-

Tabel 1. Kognitiivse projektsiooni lähtevaldkonnad tundemõistete lõikes.

	viha	armastus	rõõm	õnn	hirm	mure	kurbus	lootus	kartma	tänu	kadedus	süü	uhkus	igatsus	kirg	häbi	meeldima	lõbu	mõnu
KEHALINE SÜMPTOM	x	x	x		x	x	x		x	x	x	x	x		x	x	x		
ISAND	x	x	x	x	x		x		x		x	x	x	x	x				
VEEMASSIIV	x	x	x	x	x		x			x				x	x	x			
AINE	x	x	x	x			x			x	x	x	x	x		x			
ALL/ÜLAL			x	x	x	x	x		x				x	x		x			
ASI			x		x	x		x		x								x	x
INIMENE		x	x	x		x	x				x								
TAIM	x	x		x	x	x		x											
VASTANE	x				x	x	x							x					
PISILOOM	x				x				x		x	x							
(PEIDETUD) VARANDUS		x	x	x				x											
MÕISTATUS		x		x		x													
VALGUS	x	x						x											
TULI	x	x													x				
HAIGUS	x	x							x										
TOIT VÕI JOOK			x														x	x	
VEDELIK	x		x																
ABIVAJAJA		x						x											
HABRAS ESE		x						x											
ABIMEES	x		x																
KÖIDIK		x															x		
TORM	x														x				
SUITS	x								x										
RAVIM	x							x											
KOOREM						x						x							
KAUP		x																x	
KIBEAINE	x																		
KUUM VEDELIK	x																		
TALTSUTAMATU LOOM	x																		
TASU										x									

fooride taga olevaid üldisemaid aluskujutlusi tunnetest: mis laadi nähtustena neid rahvapsühholoogias käsitatakse, millised on kirjeldustega välja valitavad ning esile tõstetavad olulised aspektid. Millist suhtumist tunnetesse saab kirjelduste põhjal järeldada?

Esmase ülevaate annab tabel 1, kus on horisontaalselt reastatud 19 tundemõistele viitavat sõna⁵ ning vertikaalselt kognitiivse projektsiooni lähtevaldkonnad. Ruumi kokkuhoiu mõttes on tabelis mõistemetafoori väljendava traditsioonilise vormeli esimene pool (sihtvaldkond) jäetud välja kirjutamata, kuna see on kõikjal TUNNE. Milliste konkreetsete tunnete mõistestamise puhul loeteletud metafoorid ja metonüümiad realiseeruvad, näitavad ristikesed tabelis. Tulemused on reastatud esiletuleku kahanevas järjekorras, mis tähendab, et laialdasemalt kasutuses olevad metafoorid ja metonüümiad leiab tabeli ülaservast ning suurema piltlikkuse tasemega tundemõisted leiab vasakult. Kaardistus on ülevaatlik, kuid mõistagi oma piirangutega, kuna registreerib üksnes teatud laadi mõttemustrite ilmnenise ainestik. See ei ütle midagi selle kohta, kui rikkalikult on üks või teine metafoor keeleainesega kaetud või kui sagedased on need metafoorid tegelikus keelekasutuses. Järgnev artikli osa sisaldab näiteid, kommentaare ja arutlusi kõigi kognitiivse projektsiooni lähtevaldkondade kohta sellises järjekorras, nagu nad tabelis 1 ülalt alla suunas on esitatud.

TUNNET ESINDAB KEHALINE SÜMPTOM

Kõige laialdasemalt rakendatavaks projektsiooniks osutus somaatiline metonüümiad. Kuna emotsioonid on olemuselt mitmetahulised ja kompleksed, nad haaravad nii iseloomulikke näoilmeid, olukorrale antavat kognitiivset hinnangut kui ka muutusi kehaasendis ja käitumistrendis (nt *ründa* v *põgene*), aga samuti füsioloogias (nt hingamismustrites, südamerütmis, vereringes jne), siis on levinud võtteks tõsta esile kehalisi reaktsioone ja viidata nende kaudu *pars pro toto* tundele kui tervikule.

Vaadeldud tunnetest osa said kirjeldusi, mis kasutasid viiteid väliselt jälgitavatele muutustele. Märkimist väärrib näiteks häbile ja kurbusele iseloomulik norgus kehaasend (metonüümiad NORGUS KEHAASEND ESINDAB HÄBI/KURBUST), mispuhul liitub mõnel juhul veel kujutlus koera väljenduskäitumisest (väljendid nagu *häbiga lonti vajuma*, *saba jalgevahale tõmbama*, kurbuse puhul *nina norgus*, *saba sorgus*, *kõrvad lontis*, *nina maas hoidma*). Vastupidine on uhkustunde puhul rõhutatav püstine ja koguni jäik kehahoid. Lihtsast *selja sirgu* või *pea püsti ajamise* kirjeldusest jõutakse tunde intensiivsust rõhutades ja hüperboolselt võimendades järk-järgult *pea kuklasse viskamise*, *nina püsti*, *selga* või koguni *taevasse ajamiseni*, nii et kõnealune isik *ei näe enam oma nina otsa*.

Nende väljendite taustal toimib metonüümia VÄLJASIRUTATUD KEHAASEND ESINDAB UHKUST. Kehaasendi kirjeldustest on näha tegelikkuses esinevat korrelatsiooni emotsionaalse seisundi ning keha üldise orientatsiooni vahel: HEA/ÖNNELIK ON ÜLAL/PÜSTI ning HALB/ÖNNETU ON ALL/NORGUS (Onikki-Rantajääskö 2006: 69–70). Püstise kehaasendi ja kõrgustesse pürgimise liini jätkab *hüppamine* rõõmu kirjeldusena (metonüümia HÜPPAMINE ESINDAB RÕÖMU). Sedagi tegelikkuses esinevat väljenduskäitumist võimendatakse piltlikes väljendites absurdini: *lakke hüppama* ning *nahast välja hüppama* või *pükstest välja hüppama*. Nii uhkuse kui rõõmu hüperboolsete ja absurdini jõudvate kirjeldustega antakse naeruvääristav hinnang emotsionaalse reaktsiooni intensiivsusele.

Teiseks laiemalt kasutatavaks tähelepanekuks on muutused tunnet kogeva inimese silmades ja pilgus, näiteks väljendid *silmad välguvad vihast*, *rõõm peegeldub silmis* või *pilgus*, häbi puhul ütleme, et *ta ei tea kuhu oma silmi panna*, *suud-silmad on häbi täis*, *lööb silmad maha*; üllatuse puhul on *silmad nagu tõllarattad*. Ütlus *hirmul on suured silmad* kirjeldab ühtaegu nii tegelikku silmaava laienemist kui ka tendentsi, et ärev ja hirmunud inimene tõlgendab ohusignaalina ohutuidki asju. Rahvapsühholoogia on tõlgendanud silma ka ohu allikana (nn *kuri silm*), ja see uskumus on taustaks väljendile *vaatas kadedad pilguga*. Ka sõnad *kaema* 'vaatama' ja *kaetama* 'pilguga ära nõiduma' jagavad sama sõnatüve, mis sõnal *kadedus* (vt Vainik 2016).

Silmade kõrval reedab emotsionaalse seisundi muutust ka näovärv (näiteks *hirmust kaame*, *näost valge* vs *häbipuna*; *näost punaseks minema* iseloomustab ka viha). Absurdihõngulised ja naeruvääristavad on kadeduse kirjeldused (*näost roheliseks*, *kollaseks*, *siniseks minema*). Nahk ja karvad on samuti märkideks, mis tundeid reedavad ja mille abil tunnetele viidatakse, näiteks öeldakse hirmu puhul, et *nahk väriseb seljas* või *et karvad on püsti*, viidates nn kananahale, mis tekitab ühtviisi jaheduse ja hirmu kogemise puhul. Viha puhul kasutatav *karvu turri ajama* toob silme ette pildi ründevalmis koerast või kassist, kes end niiviisi "suuremaks" teeb. Siin on metonüümia KEHALINE SÜMPTOM ESINDAB EMOTSIOONI põimumas metafooriga INIMENE ON LOOM. Sama toimib ka hambaid mainivate vihakirjelduste puhul (nt *hambaid näitama*, *kiristama*, *hambad ristis*, *hammast ihuma*). Inimesele omaseid käitumismustreid kirjeldavad kätt ja rusikat mainivad väljendid *käsi tõmbub rusikasse* ja *rusikat näitama*.

Väliselt vaadeldavate sümptomite kõrval esines ainestikus ka sellist metonüümset ülekannet, kus tundele viidati siseorganite nimetuste abil. Näiteks negatiivseid tundeid kirjeldatakse südame rõhumis- või pitsitustunde kaudu. Tugeva rõhumise või pitsitusega kaasneb valuaisting (väljendid *süda teeb haiget*, *süda valutab*, *südamevalu*), äärmuslikuks läheb mure kirjeldamine *südame murdumisena*, mispuhul tuleb mängu ka metafoor SÜDA/HING ON HABRAS ESE. Südame haprust ja nõrkust rõhutavad ka hirmu piltlikud kirjeldused (näiteks

süda kaob ära, süda langeb või lõppeb ära). Olukorda, kus n-ö süda alt veab, st inimesel puudub *söakus*, kirjeldatakse hüperboolselt väljendiga *süda kukkus saapasäärde*. Siin on töös veel suunametafoor KONTROLLI PUUDUMINE / HALB ON ALL. Hirmutundega kaasnevat nõrkust kirjeldatakse ka viitega verele: *nõrga verega, veri löi vedelaks*. Viha intensiivsust ja subjektiivselt kogetavat survetunnet kirjeldatakse äärmuslikkust rõhutavate või suisa võimatuid sümptomeid kirjeldavate väljenditega *veri keeb, veri lööb pähe, süda läheb täis, kops läks üle maksa, sappi kallama* jne (Wierzbicka 1999).

Positiivseid tundeid kirjeldatakse südame (ja rinna) avaratumise ja subjektiivselt kogetava kergustunde kaudu: *rõõm täidab rinna, südame või hinge, tänu tõusis südamesse, rõõmsalt tehakse asju kerge südamega, rind paisub uhkusest, ajas rinna uhkusest kummi või puhevile*). Isikustamisega põimuvad kirjeldused, kus südamele omistatakse inimlikke emotsioonide väljenduskäitumisi: väljendid nagu *süda nutab sees* (kurbus), *süda naerab, hõiskab, hüppab sees* ja *tahab rinnust välja hüpata* (rõõm). Hüppamis- ja kergustunde metafoorid on osaliselt motiveeritud ka suunametafoorist ÖNNELIK ON ÜLAL.

Süda ongi rahvapsühholoogias tunnete peamiseks sümbolseks asupaigaks ja eriti avaldub see romantilisest armastusest rääkimise puhul. Selle tunde eri faase kirjeldavad näiteks *süda on vaba, südant avama, süda kisub kellegi poole, süda kasvab kellegi külge kinni, armastus elab südames, süda ripub kellegi küljes, süda on ära varastatud, südant võitma, südant vallutama*. Meelelisemat laadi armastus seostub seevastu enam verega; näiteks öeldakse tugeva kiindumuse kohta, et *veri veab, veri kisub* ning iharuse kohta, et *veri vemmeldab* või *veri mängib*.

Veel üks kehaliselt avalduvaid sümptomeid on subjektiivselt tajutav temperatuur. Nii mõnigi piltlik tundekirjeldus lähtub sellest (ning võib seda kombineerida kehaosade ning organitega). Näiteks kirjeldatakse sümpaatiat ja meeldimist üldiselt kui *sooje tundeid*, nende puudumisel aga öeldakse, et *jätab külmaks*. Hirmu puhul *läheb südame alt külmaks, värinad tulevad ihule* nii külmast kui hirmust, nõrka kartust ja külmatunnet kirjeldatakse sama sõnaga *kohmetus*. “Kuumad” tunded omakorda on muidugi kirg, mida kirjeldatakse TULE metafoori abil (vt altpoolt) ning viha, mispuhul subjektiivselt tuntav kuumus motiveerib lisaks mitmesuguseid *kuuma vedeliku* ja *keemise* väljendeid (vt metafoor VIHA ON KUUM VEDELIK).

Nagu eelnevast kirjeldusest näha, võidakse metonüümsete kirjeldustega välja valida ja esile tõsta kas pigem väliselt vaadeldavat muutust (kehaasendis, silmades, näovärvis) või pigem kogeja poolt subjektiivselt tajutavat tunnet, mille põhjused omistatakse siseorganitele. Seega on võimalik piltlikke tundekirjeldusi luua: a) distantseeritumalt ja tuginedes justkui välise vaatluse andmetele või b) tuginedes kogeja vahetule kehatunde. Need kaks põhimõttelist võimalust

ei tähenda, et siseorganeid kasutavad kirjeldused peaksid keelekasutuses alati esinema esimeses isikus ja väliseid kehaosi kasutavad väljendid kolmandas isikus. Pigem tähendab see seda, et kui kasutada siseorganite kirjeldusi, on võimalik kirjeldatava tunde kogejale otsekui “naha vahele” pageda, mis loob mulje mõistestaja empaatilisest kohalolust (Vainik 2011).

Metonüümsete tundekirjelduste juures oli mitmel puhul märgata, et tegelikult oli aluskujutlus komplekssem ja mitmetahulisem kui pelk metonüümne ülekanne, s.t väljavalitud kehaline sümptom haakus lisaks veel mõne mõiste-metafooriga, nt TUNNET ESINDAB KEHALINE SÜMPTOM + INIMENE ON LOOM, VÄLJASIRUTATUD KEHAASEND ESINDAB UHKUST + HEA ON ÜLAL. Kirjanduses on metonüümia ja metafoori põimumist hakatud kutsuma metaftonüümiaks (Goossens 1990).

TUNNE ON ISAND

Selle kõige laialdasemalt rakendatava mõistemetafooriga isikustatakse tunne ülemvõimu omavaks isikuks, kelle meelevaldas kogeja on. Keeleväljendid, mille põhjal selle toimimine on järeltatud, sisaldavad tegusõnu *valdama*, *valitsema*, *piinama*, *panema* või *sundima* (midagi tegema), *takistama* jne. Kui *valdama* ja *valitsema* võivad olla kasutatud nii meeldivate kui ebameeldivate tunnete kohta (nt *teda valdas suur rõõm*, *armastustunne* vs *hirm*, *kurbus*, *igatsus*), siis *sundima* ja *piinama* tulevad esile ainult seoses negatiivsetega: *süütunne piinab*, *hirm sundis teda ettevaatusele*; negatiivsete ja ambivalentsete tunnete kirjeldamisel kasutatakse sõnu, mis osutavad (toimimis)vabaduse piiramisele: *mure ei lasknud tal magada*, *uhkus takistas tal lepituse otsimist*, *kartus hoidis teda sõna võtmast*, *kadedus ei lasknud tal pealtvaatajaks jääda*.

Sellest, et tegu ei ole lihtsalt vastavate tegusõnade kasutamise laiendatud tähenduses, vaid tõesti tunnete isikustamisega ülemvõimu omavaks isikuks, annavad märku võimu omamisega seotud väljendid nagu *võimust võtma* (nt *viha võtab võimust*) ja konkreetset vihjed orjastamisele, nt *kire ori*; heast isandast räägib tegusõna *soosima* (nt *õnn soosis teda*). Kujutlus tundest kui “heast peremehest” tuleb esile muuhulgas ka regilauludes – nii kirjeldatakse õnne saavutamist kui jõudmist *õnne õuele* (vt Vainik 2016). Armastuse puhul on tunde tingimusteta ülemvõimu ideed hüperboolselt edasi arendatud selle jumalikustamiseni (väljendid nagu *armastus võidab kõik*, *teeb imet*, *annab tiivad*).

Mõistemetafoori TUNNE ON ISAND motivatsioon tuleneb mitme eri aspekti kombinatsioonist. Ühest küljest on selleks tunde intensiivsus, mida käsitatakse tugevamana kui on kogeva subjekti enda jõud. Teiseks oluliseks aspektiks, on tunnete n-ö mittevabatahtlikkus e spontaanne isetekkelisus, mis jätab mulje nende tahte pealejäämisest. Kolmas aspekt on inimlik vajadus leida ja osutada oma tegevuste põhjuseid. Üks viis põhjendada teinekord mitte kõige ratsio-

naalsemaid tegusid, on otsida põhjusi n-ö väljastpoolt, luues selleks kujutlused tunnetest kui inimese isandatest. Käepäraseks mudeliks, mis sisaldab allumist ja enda taandamist vastutusest, on hierarhilise ühiskonnakorralduse mudel, mis sisaldab ülemusi ja alluvaid, käskijaid ja käsutäitjaid, ülemaid ja alamaid. Ühiskonnasuhete mõtestamisel hierarhilisena on omakorda taustal töös suuna-metafoor KONTROLLIMINE ON ÜLAL / KONTROLLILE ALLUMINE ON ALL.

TUNNE ON VEEMASSIIV

Tunnet veemassiivina kujutav metafoor sarnaneb eelnevale selles mõttes, et on kasutusel siis, kui on vaja kõnelda tunnetest kui millestki, mis on inimesest suurem ja tugevam. Samuti on see sarnane allpool kirjeldatava metafooriga TUNNE ON AINE, kuna esile tõstetakse tunnete piiritlematut ja raskesti käsitletavat loomust. Selle metafoori eksistents on järeldatud mõne üpris üldise väljendusviisi põhjal, mis käibivad paljudest tunnetest rääkimisel. Sellisteks väljendusteks on tunnete intensiivsust piltlikult mahulistes ja ruumilistes terminites kirjeldavad omadussõnad *suur, tohutu, piiritu, otsatu, lõppematu* ning *sügav*, mis manavad silme ette pildi millestki ookeani-taolisest. Veemassiivile on omane *peale tulla* ja sellele võib *alla jääda* ja just nii räägime ka mõnedest tunnetest: igatsus ja kurbus kipuvad *peale tulema* ning ette peab vaatama, et ei *satuks* (kellegi teise) *viha alla*. Vihast kõnelemise väljendeid (*kellegi viha alla sattuma* või *langema*, kellegi *viha oma kaela saama*, *ta viha langes teise peale*, *tõmbab kellegi viha enda peale*, *viha alt pääsema*) on tõlgendatud ka metafoorina VIHA ON LAVIIN (Möller 2013). Eesti geograafilist asukohta arvestades oleks vast kohasem lähtevaldkond VEEVALANG või JUGA, mis on langeva VEEMASSIIVI täpsemad nimed. Kirest rääkides on kasutusel väljend *kirelaine*, mis teeb vihje tugevate tunnete tsüklilisele iseloomule.

TUNNE ON AINE

Tegemist on väga üldise olemismetafooriga, mille esinemine kajastab laias plaanis seda, et tundest mõeldakse ja räägitakse nagu piirideta substantisist, mida ei ole tavaks paladeks jaotada. Grammatiliselt kuuluvad vastavad tundenimetused nn ainesõnade hulka, millest ei saa tavaliselt moodustada mitmust. Kui vastavat tunnet on vaja ikkagi piiritleda, tuleb kasutada näiteks liitsõnu *vihahoog*, *rõõmupuhang* vmt. Kui aga on vaja lisada kvantiteeti, kasutatakse kvantorit *palju* (nt *soovin palju õnne* ja *rõõmu*, *palju tänu teile*) või algtähenduselt ruumi valdkonda kuuluvaid täiendeid *suur, tohutu, piiritu, otsatu* (nt *armastus*, *rõõm*, *viha*, *süü*, *igatsus* jne). Sellised tunde "hulka" hüperboolselt rõhutavad täiendid loovad mulje, nagu kujutletaks neid tundeid ainemassiivina,

mida iseloomustab muuhulgas ka *sügavus*. Ainelaadne loomus sobitub kokku ka tunnete n-ö värvidega (nt läks *vihast roheliseks*; kadedust seostatakse nii kollase, rohelise kui sinise värviga). Süü ja häbi puhul ei ole tähtis värvus, vaid aine määrivus (väljendid nagu *ajas süü teise kraesse, määris talle süü kaela, häbiplakk*, katsed *häbi maha pesta* jne). Teisest küljest tuleb kõneks ainelaadsete tunnete n-ö inimese (või tema hinge/südame) sisse ära mahtumise teema. Nt öeldakse, et keegi on *uhkust täis, rind uhkusest kummis* või et ta on *vihast* või *kadedusest lõhki minemas*. Seda kujutlust arendavad edasi metafoorid, kus tunde-aine on määratletud täpsemalt, nt vedelikuks, kuumaks vedelikuks, toiduks-joogiks, kibedaks aineks või ravimiks (vt allpool järgnevaid kirjeldusi).

TUNNE ON ALL/ÜLAL

Üheks suhteliselt levinud metafoorseks tunnetest mõtlemise viisiks on suuna-metafoorid, mis ühendavad tundeid meie kujutluses ruumiliste paigutustega. Nagu eelpool kirjeldatud, põhinevad sellised metafoorid tunnete puhul kindlasti ühest küljest tähelepanekutel tunde kogeja kehaasendist ja -tunnetusest: rõõmuga seostub kergustunne ja tung ülespoole, kurbusega seevastu raskustunne ning rusutus. Lisaks väljendub üla- ja alasuunana kindlasti tundele antav hinnang (HEA ON ÜLAL / HALB ON ALL).

Näidetest on iseloomulikud järgnevad: ÜLAL on otseselt ja varjamatult mõistestamise aluseks ülendustunde puhul, räägitakse *hingeülendusest*, kuid ka nt *meeliülendavast kogemusest*. Rõõmu kirjeldatakse kui *kõrgendatud meeleolu*, kiitusest saadavat uhkustunnet kirjeldame väljendiga *kõrvust tõstetud* ja sobimatut uhkust nimetatakse *kõrkuseks*. Õnnetunnet kirjeldatakse hüperboolselt väljenditega *nagu seitsmendas taevas ja tundis end kui pilve peal olevat*; armastuse puhul läheb asi veelgi luulelisemaks: *armastus annab tiivad*.⁶

Suund ALL on varjamatult *alandatustunde* e *alanduse* mõistestamise aluseks. Positsiooniga ALL seostub sotsiaalse hierarhia mõttes häbi: *häbisse võib langeda* ning hüperboolselt koguni *häbi pärast maa alla vajuda*. Häbistamist kirjeldatakse kui *maha tegemist, mutta ja maasse trampimist*. Suunaga ALL seostuvad ka kurvameelsus ja tema sugulased masendus ning depressioon — need on seisundid, millesse *langetakse*. Suhtelises paigutuses ALLPOOL määravad meid olema tunded, mis *peale tulevad* (nt hirm, igatsus) või mis meid *rusuvad* (nt nukrus). Kui kõnepruuki uskuda, siis on emotsioonid tervikuna ALLA paigutatud, sellest räägib väljend: *ärgem laskugem emotsioonidesse, emotsioonid löid üle pea kokku*. Viimati mainitud väljend seostub metafooriga TUNNE ON VEEMASSIIV ja sellest oli ülalpool juttu.

TUNNE ON ASI

See väga üldine olemismetafoor reedab, et mõningaid tundeid on tavaks siiski mõtteliselt piiritleda, näiteks kujutleda neid ajalise alguse ja lõpuga protsessina, või siis sellise seisundina, mida inimesel võib korraga olla mitu. ASJANA mõis-testatavad tundesõnad on n-ö loenduvad, s.t neist saab moodustada mitmust ja kasutada arvulisi kvantoreid, näiteks *mured* ja *rõõmud*, *väikelapse hirmud*, *lootused ei täitunud*, *rannamõnud*. Keelekasutusse on hakanud juurduma ka inglisemõjuline *tänu* (ingl *thanks*), semantika poolest ei ole see meile nähtavasti vastuvõetamatu, kuna ennegi on kasutusel olnud tänu “loendav” väljend *tuhat tänu!*

Tunnete kujutlemine ASJANA läheb siiski kaugemale pelgalt grammatilisest kasutuslaadist, nimelt saab osa tunnetest ka *teha*, *valmistada*, *anda*, *võtta* ja *jagada*, mõnda neist ka *pakkuda* ja *nautida*. Sellest räägivad väljendid *rõõmu v muret tegema* (nt *mulle teeb rõõmu, et...*), *rõõmu v muret jagama*, *jagatud mure on pool muret*, *lootust andma* või *võtma*, *rõõmu* või *lõbu valmistama*, *lõbu pakkuma*, *mõnused nautima*. Kujutlus, et tunne on loomult ASJA-taoline ja et teda saab muuhulgas ka ise endale valmistada, on leidunud vahest selgeima väljenduse vanasõnas *Igäiks on oma õnne sepp*.

Kui lähtuda ASJA-taolisest aluskujutlusest, siis on mingis mõttes loogiline, et tunde suuremat kvantiteeti käsitatakse KOORMANA; ASJADE muud omadused, näiteks olla *väärtuslik*, *habras* või *kadunud*, leiavad tunnete üle kandmist spetsiifilisemates metafoorides, mille lähtevaldkonnaks on KAUP, HABRAS ESE ja PEIDETUD VARANDUS.

TUNNE ON INIMENE

Tegemist on väga üldise olemismetafooriga, mis langeb kokku kujundiga, mida traditsiooniliselt nimetatakse isikustamiseks e personifitseerimiseks. See kätkeb endas inimlike (või ka lihtsalt elusolendeile omaste) käitumisjoonte üle kandmist elututele nähtusele. Isikustamist reedavad väljendid nagu *talle naeratas õnn*, *õnn pöördub v keerab selja*, *õnn tuleb meie õuele*. Kui räägitakse kellegi edust või ebaedust, võib juhtuda, et õnn või kadedus *mängib selles oma rolli*. Õnnest ja armastusest öeldakse, et see on *pime* (nt *pime õnn, et nii hästi läks, armastus on pime – ei küsi vanust*). Kõige selgemini on isikustamine väljendatud muidugi ütlustes *Rõõm ja kurbus käivad käsikäes* ning *Rõõm ja mure – kaksikvennad*.

Isikustamine ilma täpsemaid rolliootusi eritlemata (erinevalt nt metafoori-dest TUNNE ON ISAND, TUNNE ON VASTANE, TUNNE ON ABIMEES) kujutab endast neutraalset tundekirjeldust, millega nenditakse vaid nende kohalolu või puudumist.

Sama motiiv seisab ilmselt omapärase isikustamisjuhtumi taga, mis ilmneb eesti regilauludes: laulutüübis “Ema haul” kirjeldatakse, kuidas surnud ema kodunt surnuaiale viiakse ja kuidas *arm* (ka mitmuses *armud*) hüpates ja joostes samuti kodust (st orvu juurest) lahkub ning koos surnud emaga maetud saab (vt Vainik 2016; Kama 2017).

TUNNE ON TAIM

Selle liigendusmetafooriga antakse edasi tunnete omast tsüklilisust. Tsüklile on iseloomulikud eri faasid: tunde tekkimine, intensiivsuse suurenemine, maksimumtugevus ja sellele järgnev intensiivsuse langus kuni tunde kadumiseni. Argikogemused põllumehele elutähtsast viljakasvatusest on pakkunud hea ja käepärase võrdkuju. TAIMETAFOOR ilmneb spetsiifiliselt taime-teemalise sõnakasutusena: räägitakse näiteks viha ja hirmu *külvamisest*, armastuse ja lootuse *tärkamisest*, armastuse, viha ja hirmu *kasvamisest* ning õnne ja armastuse *õitsemisest*. Tunde intensiivsuse kasvu üle normatiivse määra kirjeldatakse hüperboolselt *üle pea kasvamisena* (nt *mured kasvavad tal üle pea*). Selline kontrollimatu kasv toob kaasa kujutluse millestki soovimatust, nt võsast. Olukorrast jagusaamine (tsükli soovitatav lõppfaas) on tabatud väljendiga *muresid murdma*.

TUNNE ON VASTANE

Tegemist on tähenduslikult spetsiifilisema isikustamisega, mis on käepärane võtte kirjeldamiseks soovimatu tunde kontrolli alla saamise püüdeid. Selle metafoori laiemaks taustaks on kujutlus jõukatsumisest, mida kirjanduses tuntakse jõudünaamika nime all (Talmy 1988; tunnete on seda rakendanud nt Kövecses 2000). Jõudünaamika aluskujutluses on olulised keskne tegelane (Agonist) ja talle avalduv vastujõud (Antagonist). VASTASE-metafoor sobib kirjeldama olukorda, kus inimene on jõult tundega enam-vähem võrdne ja mida ta võiks seetõttu suuta kontrollida (erinevalt metafooridest TUNNE ON ISAND ja TUNNE ON VEEMASSIIV, mis kirjeldavad tunde domineerimist inimese tahte üle).

Tõendus selle metafoori kohta annab tunnete iseloomustamine täienditega nagu *tugev* ja *vastupandamatu* (nt *igatsus*), tunde algamisest kõnelemine väljendiga *teda haaras* (nt *mure*, *hirm*, *kurbus*, *igatsus*, *viha*) ja üks-ühele kontaktist *viha nõõrib kurku*. Otseselt rüselusest kõneleb väljend *maadles üksi oma muredega*. Võitlusstseeni reedavad ka väljendid *surus oma viha v hirmu alla v maha, sai hirmust võitu või jagu, võitis oma viha ning üleskutsed nagu vabastage oma viha!*

TUNNE ON PISILOOM

Metafoor TUNNE ON PISILOOM tuleb käiku juhtumitel, kui on vaja kirjeldada inimese üleolekut (või üleolekukavatsust) soovimatust tundest. Siin on olulised kaks aspekti: tunde kirjeldamine loomana, kes liigub pugedes (nt *hirm poeb naha vahele, südamesse, kadedus poeb põue või tõstab sisimas pead*), see loom ka närib südamis ja vaevab hinge (nt *süü närib, kadedus närib südant, vaevab hinge*). Teine aspekt on tunde kujutlemine seda pisendades (nt *jõuetu või võimetu viha*) – nii on võimalik seda teiste eest peita või varjata. Kahe tunde – hirmu ja kadeduse – puhul on see loom otse mainitud väljendites *jänes püksis ja kadeduseuss*.

TUNNE ON (PEIDETUD) VARANDUS

See positiivsete ja ihaldatavate tunnete kohta käiv metafoor on järeldatud kaotamist, otsimist ja leidmist sisaldavate väljendite põhjal (nt *õnne, armastust otsima, ta leidis oma õnne, lihtsaski toimingus võib rõõmu leida, ära kaota lootust*). Siin peegeldub ka tunnete tsükliline loomus – inimene tajub puuduseisundit ihaldatud hüvest kaotusena ja positiivse tunde ilmumist leidmisena. Tunnetele omistatavast väärtusest annab aimu nende peitmine või varjamine (nt *ei suutnud oma rõõmu varjata, salajane lootus südamis*), eriti õnne puhul tulevad esile ka võtme-väljendid (nt *mis on võti õnne juurde?*).

TUNNE ON MÕISTATUS

Metafoor võtab kokku juhtumid, kui keeleväljenditest nähtub, et tunnet või selle põhjusi kujutatakse tunde kogejale arusaamatu või lahendust vajava olukorrana. Arusaamatus valitseb näiteks õnne ja armastuse suhtes, kui õhatakse *Mis on õnn?, Mis on armastus?, Kas see ongi armastus?* või kui püütakse ära mõistatada *õnne valemit, õnne saladust*. Lahendamise teema tuleb esile mure puhul väljendina *muresid lahendada*.

TUNNE ON VALGUS

Sellest, et mõnikord kujutletakse tundeid (liiga ereda) valgusena, annavad aimu peamiselt väljendid, mis sisaldavad *pimestamist, pimedaks tegemist* või *kiiri ja kustutamist*. Näiteks *vihast pimestatud, viha võtab silmanägemise* või *silme eest mustaks, armastus teeb pimedaks* või *lööb pimedusega, lootus kustub, lootust kustutama, viimane lootusekiir*. Vajadus sellise võrdkuju järele tekitab olukordades, kus on vaja kirjeldada inimese võimet (või võimetust) olukorras

adekvaatselt orienteeruda ning oma tegevust planeerida. Tunded – kui nad on liiga intensiivsed – võivad orienteerumisvõimet pärssida ja õigeid otsuseid on raske teha. Teistlaadi on olukord, kus inimene tajub perspektiivtutust (mida võrreldakse pimedusega) ning lootus ilmub sinna otsekui üksik valgustav kiir. Pilti positiivsetest emotsioonidest kui valgusest täiendab kujutlus murest kui varjust. Näiteks väljendid *nende elu varjupool, ta meelt varjutas mure lapse pärast, vaid üks pilv oli nende õnne taevas* jne. Mure sagedaseks täiendiks on varju värv *must*.

TUNNE ON TULI

Tunnetest, mida iseloomustab suur intensiivsus, mõeldakse ja räägitakse, nagu oleks tegemist TULEGA, sellest annavad tunnistust arvukad süttimise ja põlemise aga ka kustumise sõnad (näiteks *lahvatama, lõkkele lööma, sütitama, (üles) kütma, löömama, leegitsema, põlema, jahtuma, jahutama, kustuma*) ning iseloomustused nagu *põletav* ja *tuline*. *Tuline* ja *kuum* on sõna *kirglik* piltlikud sünonüümid; viha puhul on kasutusel sellised väljendid nagu *ennast üles kütma, kõrvetav, põletav, tuline viha, viha süttib, vihaleek, vihapalang*, armastusest ja hellusest räägitakse kui *soojadest tunnetest*, armastust iseloomustakse intensiivsuse osutamiseks sõnadega *palav, tuline, kuum, põletav*, poeetilisemas kõnepruugis armastus *leegitseb, kiirgab* või *hõõgub rinnas*.

Metafoor on keeleainesega rikkalikult kaetud, üheks põhjuseks on kindlasti asjaolu, et see võrdkuju võimaldab hästi edasi anda (liiga) intensiivsete tunnete ohtlikkust – argikogemusest on tule kõrvetamine, aga ka kontrolli alt väljumine hästi teada. Teine aspekt, mida see metafoor võimaldab käsitada, on tunnete tsüklilaadne loomus: nende tekkimine vastab sädemetele ja süttimisele, intensiivsuse kasv lahvatamisele, lõkkele löömisele ning kõrgpunkt leekidele, palangule ning kahanemisfaas jahtumisele ning kustumisele.

TUNNE ON HAIGUS

See metafoor tuleb appi siis, kui on vaja väljendada “jõukatsumises” allajäämise olukorda, nt *armastus teeb haiget, viha käes vaeblema*, hüperboolselt ka *viha kätte surema* või *lämbuma*; teisest küljest võimaldab argikogemus haiguste möödumisest kirjeldada tundetsükli teist osa, kus intensiivsus väheneb või koguni kaob (nt *kartust leevendas asjaolu, et, viha annab järele, viha läks üle*). Tunde nimetamine *palavikuks* (nt *rambipalavik* esinemisärevuse kohta või *armupalavik* armastuse kohta) rõhutab tunde “ajutiselt häirivat” iseloomu. Üleolevat ja pisendavat suhtumist väljendab ka armastuse nimetamine *armuvaluks* või *nooruse haiguseks*.

TUNNE ON TOIT/JOOK

Metafoor seostus eeskätt meeldivate, s.t positiivsete tunnetega, mis toovad rahuldust ja küllastust võrreldavalt toidu või joogiga. Peamiselt annavad aimu sellisest kujutlusest sõnade *lõbu* ja *rõõm* täiendid (nt *puhas, selge* või koguni *sulaselge rõõm, eriline lõbu*). Lisatõendid tulevad sellest, et *lõbusid nauditakse*, arutletakse *kauaks rõõmu jätkub* ega taheta *rõõmu rikkuda*.

Oma panuse annab meeldivustunde kirjeldamine maitset kirjeldava sõnavara abil: näiteks väljend *mokka mööda olema, mesimagus hääl*. Meeldiva asja ihaldamise kohta öeldakse, et *neelud käivad* ja ebameeldivate kohta: *pole minu maitse*. Meeldimise (kui meeltele pakutava naudinguga) võrdlemine maitse ja maitsmisega ulatuvad Euroopa kultuuris tagasi 18. sajandisse, kui esteetikast hakati rääkima kui heast maitsest (Zangwill 2014), teisest küljest võib sõna *meeldima* tuletuse aluseks olev tüvi *meel* ise etümoloogiliselt pärineda algbalti tüvest tähendusega 'kurgunibu' ning seega seos toidu või joogi neelamisega olla väga iidne (Vainik ilmumas).

TUNNE ON VEDELIK

Tunde kujutamisest vedelikuna annavad tunnistust väljendid nagu *rõõm täidab rinna, südame* või *hinge, rõõm on ülevoolav, pulbitseb*, samuti aga *viha kandma, viha välja valama, mõõt sai täis, pulbitseb vihast*. Komplementaarne tunde kujutamisega vedelikuna on kogeva subjekti kujutlemine MAHUTI või ANUMANA: väljendid nagu *viha kandma, viha pidama, vihakarikas ääreni täis*. Mõne väljendi puhul paistab vedelikul olevat spetsiifilisem loomus, on märke (alkohoolse) käärimise projitseerimisest viha tekkele ja kadumisele (väljendid *viha käärib sisemuses, rääkis vihast vahutades, kibe viha, viha lahtub*). Siin on kokkupuuteala metafooriga TUNNE ON TOIT/JOOK.

Tunde kujutamine VEDELIKUNA (ja inimese kujutamine MAHUTI või ANUMANA) on aktuaalne siis, kui on vaja kõnelda, kuidas kogevas subjekt tundega toime tuleb: kuidas see talle seespidiiselt survet avaldab, kuni kogeja ei pea survele vastu ja väljendab oma tundeid suure intensiivsusega, mida võrreldakse "ülevoolamisega". Sellegi metafoori puhul on taustaks "jõukatsumise" ja kontrolli hoidmise kujutlus, samuti tunnete (ja nendega toimetuleku) tsükliline olemus. Viimane avaldub kujutluses tunnete tilkhaaval kogunemisest sisemisse "karikasse", kuni see täis saab ja tühjaks voolab. Ajutisele kergendusele järgneb peatselt uus kogunemine.

TUNNE ON ABIVAJAJA

See metafoor on eritletud üksnes seetõttu, et paarist tundest räägitakse nagu oleks nad hellikud, haprad ja tuge vajavad olendid. Näiteks iseloomustatakse armastust täiendiga *õnnetu* või öeldakse et ta on *reedetud* või *petetud*; lootust seevastu *hellitatakse*. Nii kõneldes on vastava tunde suhtes võetud pisut üle-olev ja protežeeriv hoiak. See metafoor väljendab ühtlasi ka tunnete omast tsüklilisust: kombeks on rääkida lootuse tekkida laskmisest kui *äratamisest* ning kadumise faasist kui *suremisest* või *surmahoobi andmisest*.

TUNNE ON HABRAS ESE

Ka see metafoor väljendab kaitsvat ja protežeerivat hoiakut. Seda reedavad väljendid nagu *õrn lootus* ja *lootus purunes*; samade sõnadega (*õrnus*, *õrnad tunded*, *purunemine*) kõneldakse ka armastusest.

TUNNE ON ABIMEES

Tuleb ette ka, et tundest mõeldakse kui potentsiaalsest abistajast olukorras, kus inimesel on käsil “jõukatsumine” mingi muu elus ettetuleva olukorra või väljakutsega. Jõustavat väge omistatakse rõõmule (väljendid nagu *rõõm teeb meid õnnelikuks ja ilusaks* või *rõõm annab jõudu ja tugevust*. Kummati omistatakse samasugust jõustavat väge ka vihale, sellest kõnelevad väljendid nagu *viha annab jõudu*, *viha aitas kaasa* (nt sportlikule saavutusele). Viha pole seega hinnatud läbinisti negatiivseks, nähakse ka selle subjektiivselt kasutoovat külge (vt Vainik & Orav 2005).

TUNNE ON KÕIDIK

Paarist tundest kõneldakse, otsekui oleks neil vägi inimesi kokku kõita kas omavahel või siis mingi objekti külge. Armastuse puhul rõhutatakse selle vastastikusust ja seda, et *armastus ühendab* (nt abikaasasid). Meeldimisest kõneldakse kui *paeluvusest*, *kütkestavusest* ja meeldiv-põnevast kogemusest aga kui *meelikõitvast* või *meeli vangistavast*. Metafooril TUNNE ON KÕIDIK on teatud sarnasus metafooriga TUNNE ON ISAND, selles mõttes, et esile tuuakse inimese “mittewabatahtlik” haaratus – inimene tunnistab niiviisi allumist jõule, mis on temast tugevam.

TUNNE ON TORM

See metafoor laseb väljendada tunnete intensiivust ja kontrollimatust (väljendid *kirgede torm, kired möllavad, vihatorm, möllab vihas, maruvihane, paduviha*). Viitamine loodusjõule kui inimesest suuremale ja tugevamale, on otstarbekas olukordades, kus inimene “jõukatsumises” alla jääb ja kontrolli kaotab. Teine aspekt tunnete puhul, mida TORMI metafoor hästi esile toob, on järsud ja ootamatud muutused – tunde äkiline tekkimine ja kadu. Sellest annavad tunnistust väljendid nagu *vihahoog, vihapuhang ja kirelaine, kirehoog, kiresööst, kirepuhang*.

TUNNE ON SUITS

See metafoor kujutab tunnet gaasitaolise substantsina, mis võib kontrolli puudumisel esile paiskuda või pikkamööda välja immitseda (väljendid nagu *vihapahvak, vihaving*). Kord juba välja pääsenuna tunde eksistents lakkab otsekui õhus hajumise teel – nii räägitakse ka nt *viha hajumisest* või *kartuste hajutamisest*. Mõisteliselt on SUITSU metafoor muidugi seotud TULE metafooriga, kuid loodud ilmselgelt väiksemat ohtu kujutavate olukordade kirjeldamiseks.

TUNNE ON RAVIM

Tunnetega ei pea ainult võitlema ja nendega vägikaigast vedama, tuleb ette ka olukordi, kus tunded on inimesele kasulikud, hoides alal motivatsiooni või lisades energiat, et saavutada midagi olulist või vastu pidada rasketes olukordades. See metafoor on mõisteliselt seotud metafooridega TUNNE ON ABIMEES ja TUNNE ON AINE, olles viimasest spetsiifilisem, kuna sõnakasutusest on aru saada, et vaja on rõhutada n-õ tunde manustamise aspekti (näiteks *kellesegi viha* või *lootust süstima, tubli annus sportlikku viha*).

TUNNE ON KOOREM

See metafoor võimaldab väljendada tunnete intensiivsust ja avaldub väljendites nagu *mured kuhjuvad, murekoorem on kanda, mure on kaelas* või *õlul, mure rõhub* ja *vaevab*. Süü kohta öeldakse samuti otsesõnu *süükoorem*, et see on *raske* või *ränk*, et ta *painab* ja *vaevab, süü lasub*, süü on *raske kanda*.

Metafoori esilekerkimise taga on aluskujutus tunnete ASJA-taolisest loomusest, nende püsivusest ning rohkuse korral kuhjumisest. KOORMA metafoor väljendab siiski enam-vähem tasakaalus olevat jõuvahekorda, või vähemalt inimese otsust tunnetega toime tulla, sest koormatega me üldjuhul saame

raskustele vaatamata siiski hakkama. Üks strateegia on püüda vastutusest vabaneda, sellest räägivad väljendid nagu *süüd teiste peale ajama, lükkama* või *veeretama*.

TUNNE ON KAUP

Paarist tundest kõneldakse sellist sõnavara kasutades, mis reedab, nagu mõeldaks sellest teatud tingimustel kui KAUBAST. Näiteks armastust *vajatakse, tahetakse* ja peetakse aru, kas see pole mitte *otsa saanud*. Seda ka *jagatakse, antakse, pakutakse, saadetakse* ja *osutatakse*. Väljend *armastusväärne* reedab mingisugust kalkulatsiooni inimese südames. Ka lõbust kõneldakse kui KAUBAST, mille väärtust kalkuleeritakse (väljendid nagu *kallis lõbu, pole just odav lõbu, kulukas lõbu, mis see lõbu võib maksma minna?*). Kõige otsesemalt kajastub kaubastamine väljendis *müüdav armastus*.

Metafoor TUNNE ON KAUP rajaneb samuti tunnete kujutlemisel ASJA-taolisena, kuid on spetsiifilisem, kuna sisaldab kaubalis-rahalise vahetatavuse ideed. Väärtuse ja ihaldatavuse aspekti esile tõstmise poolest sarnaneb ta ka metafooridega TUNNE ON (PEIDETUD) VARANDUS ja TUNNE ON TOIT VÕI JOOK.

TUNNE ON KIBE AINE

See metafoor on kasutusel allasurutud ja õigel ajal väljendamata viha kohta, mis piltlikult valmistab kogeja hingele samasugust ebameeldivat aistingut nagu kibedus maitsemeelele (Sweetser 1990). Sellist tundeelamust nimetataksegi tihti *kibeduseks*, nt *ütles kibedusega, ta hinge täitis kibedus, valas kogu oma kibeduse välja*. Nii mõnelgi juhul on see kibe aine täpsemalt nimetatud kui *sapp*, nt *tegi sapise märkuse, hinge sappi koguma, ta valas oma sapi lõpuks välja*. Hüperboolselt võimendatakse seda kujutlust näiteks väljendis *sappi pritsima* ekspressiivse ja kibestunud kõnemaneeeri kohta. Paralleelselt sapiga esineb ka mürk, nt *ütles mürgiselt, mürgine märkus*. Inimese kohta, kes tihti selliseid märkusi teeb, öeldakse naljatamisi *mürgikott*. Viha seostamisel kibeduse ja mürgiga on pikk ajalugu, ka sõna *viha* ise on algselt tähendanud 'mürki' (EES), tähendus 'kibe, mõru' on sel sõnal veel tänapäevalgi adjektiivina, nt *õunad olid hapud ja vihad*.

Metafoor TUNNE ON KIBE AINE aktualiseerub siis, kui on vaja kõnelda, kuidas kogevas subjekt tundega toime tuleb, see võimaldab väljendada kahju, mida rahvapsühholoogia kohaselt usutakse sündivat "sissepole elatud" vihast. See toimib komplementaarselt kujutlusega kogevas kui ANUMAST või mahutist.

TUNNE ON KUUM VEDELIK

See metafoor ilmneb intensiivsest vihast rääkides, näiteks väljendid *tuline viha, ta kees vihast üle, veri keeb*. Kuna sama kujutlus esineb paljudes keeltes, on seda kirjanduses ulatuslikult käsitletud, tihti veelgi spetsiifilisemas sõnastuses VIHA ON KUUM VEDELIK SULETUD ANUMAS (Kövecses 2000). Viimasele tõlgendusele suunavad ka eesti keeles leiduvad survet esile tõstvad hüperboolsed väljendid nagu *plahvatas vihast ja vihast lõhki minema*. Taas on viha metafoorne kirjeldus komplementaarne kujutlusega kogejast kui anumast või mahutist (vt täpsemalt Vainik & Velt 2006). Taustaks on selgi puhul sümbolne “jõukatsumine” ja inimese püüded tunnet kontrolli all hoida. Nagu väljendid osutavad, tihtipeale inimene tugeva vihaga toime ei tule ja väljendab seda käitumises. Selles metafooris on esil viha ohtlikkuse aspekt ja seda mitte üksnes kogejale, vaid ka neile, kes juhtuvad läheduses olema.

TUNNE ON TALTSUTAMATU LOOM

See metafoor tõstab esile kontrollimatu viha ohtlikkuse aspekti. Metafoor on järeldatud väljenditest nagu *metsik, meeletu, pöörane viha* ning nendest, kus otsesõnu kutsutakse üles *oma viha taltsutama, ohjeldama ning vaos hoidma*. Metafoor kirjeldab olukorda, kus inimene kujutletavas jõukatsumises vihaga on väga tasavägises seisus või jääb isegi kohati alla, selles suhtes on metafoor võrreldav metafooriga TUNNE ON KUUM VEDELIK, mispuhul ilmneb ümbritsevate jaoks soovimatu ja ohtlikki käitumine.

TUNNE ON TASU

See metafoor tõstab esile tänutunde (ja sellega seonduva käitumise) soovita-vuse. Metafoori eksisteerimisest annavad aimu väljendid nagu *tänuvõlglane, tänuväärt tegu, pole tänu väärt, tänu pälvima, tänutäheks midagi kinkima, tänuohver*. Taustaks on kujutlus teatavast sisemisest “raamatupidamisest”, kus kirjas teened ja vastuteened. Selles metafooris avaldub inimsuhtluses üldiselt omaksvõetud vastastikususe printsiip (Nørretranders 2004: 163).

Kokkuvõte

Pärast kognitiivse projektsiooni lähtevaldkondade süstemaatilist ülevaatus (tabel 1) ning lähemaid kirjeldusi on kerge vastata küsimustele populaarsemate metafooride ning suurema piltlikkusega kirjeldatavate tunnete kohta, samuti eristada aspektid, mida tunnete piltliku kujutamise juures peamiselt välja tuuakse.

Kolm kõige laiemalt esiletulevat mõistemetafoori vaadeldud ainestikus on TUNNE ON ISAND, TUNNE ON VEEMASSIIV ja TUNNE ON AINE. Niiviisi on tavaks mõelda ja rääkida vähemalt kümnest eri tundest. Haruldasemad on need metafoorid, mis käivad vaid ühe konkreetse tunde kohta, nt TASU tänu puhul, KIBE AINE, TALTSUTAMATU LOOM ja KUUM VEDELIK viha puhul. Lisaks metafooridele tuli enamuse tunnete puhul esile ka metonüümset viitamist kehaliste sümptomite kaudu, olgu need sümptomid siis pigem väliselt vaadeldavad muutused kehaasendis, näoilmes, nahatoonis, iseloomulikud väljendusliigutused või oletatavad muutused siseorganite töös.

Kolm kõige piltlikumalt käsitatavat tunnet on viha, armastus ja rõõm, neist viha puhul tuli esile tervelt 18 erinevat metafoorse kujutamise viisi. Kõige vähem ainekult piltlikuks kirjelduseks ja käsitamiseks annavad positiivsed tunded meeldimine, lõbu ja mõnu.

Tunnetele omased aspektid, mida erinevate metafooridega ikka ja jälle esile tõstetakse, on:

- 1) Intensiivsus. Seda võimaldavad edasi anda metafoorid, mis lasevad tunnetel paista loodusnähtustena (nt VEEMASSIIV, TULI, TORM, VALGUS) ning hüperboolsed metonüümiad, mis kehalisi sümptomeid absurdini võimendavad.
- 2) Tsükliline iseloom, s.t intensiivsuse kasvu ja kahanemise faasid ning tipnemine pingeharjaga (TULI, TORM, HAIGUS, VÕITLUS VASTASEGA, TAIME elutsükkel, VEDELIKU kogunemine anumasse).
- 3) Paiknemine kogeja sisemuses otsekui MAHUTIS või ANUMAS ja vastastiktoime sellega (AINE, VEDELIK, KUUM VEDELIK, TOIT VÕI JOOK, RAVIM, KIBE AINE), metonüümiatest need, mis viitavad muutustele siseorganitega nagu süda ja veri.
- 4) Väliselt jälgitavad kehalised muutused (kehaasend, nahavärvus, iseloomulik väljenduskahtumine).
- 4) Raskesti kontrollitavus (nt metafoorid AINE, ISAND, TULI, VEEMASSIIV, TORM, KUUM VEDELIK, VASTANE, TALTSUTAMATU LOOM, HAIGUS, KÖIDIK).
- 5) Toimetulek (PISILOOM, ASI, KAUP, TASU, SUITS, ABIVAJAJA, HABRAS ESE).
- 6) Subjektiivsed kannatused (nt HAIGUS, KOOREM, KUUM VEDELIK, KIBE AINE).
- 7) Kasulikkus (nt PEIDETUD VARANDUS, KAUP, HABRAS ESE, TOIT/JOOK, RAVIM, TASU, ABIMEES).

Osa nendest aspektidest keskendub ilmselgelt rohkem tunde enda olemuse ja iseloomu kirjeldamisele (intensiivsus, tsüklilisus), teised kogejale (kehalised sümptomid, tunnete kujutlemine kogeja sisemuses, subjektiivsed kannatused vs kasulikkus) kolmandad kogeja ja tunde suhtele (püüd kontrollida). Metafooride keskendumist ühele või teisele aspektile on nimetatud kujundi kogemuslikuks fookuseks (Kövecses 2006).

Üldine ja keskne taustkujutus, mis metafoorse kirjelduse fragmentide tagant paistab, on kujutus "jõukatsumisest" (mida kirjanduses nimetatakse jõudunaamikaks (Kövecses 2000; Talmy 1988). Sellest annab kõige selgemini aimu metafoor TUNNE ON VASTANE, mida esindab otseselt maadlusmati äärde kuuluv sõnavara (vt eestpoolt). Jõukatsumise taustkujutluses põimuvad intensiivsuse, raskesti kontrollitavuse ning kogu protsessi tsüklilisuse aspekt. Nagu võitluses enam-vähem võrdse vastasega, on ka tunnetega toimetulekus peal kord üks kord teine. Teine hulk metafoore (PISILOOM, HABRAS ESE ja ABIVAJAJA) lasevad paista inimese (soovitavat) üleolekut tunnetest. Suhteliselt hõlpsat toimetulekut kirjeldavad ka kujutlused ASJA, KAUBA või TAIMENA. Olukorda, kus pealejäämiseks on tarvis rohkem pingutada ja vajadusel end kaitsta, kirjeldavad metafoorid VEDELIK, VALGUS, KOOREM, KIBE AINE, MÕISTATUS, PEIDETUD VARANDUS.

Sellest, et mõnikord kipub ülekaal jääma tunde poole, räägivad juba iseene-
sest võrdkujude nimetused KÖIDIK ning TALTSUTAMATU LOOM. Suuremast kontrollipingutusest koos subjektiivse kannatusega kõnelevad metafoorid HAIGUS, KUUM VEDELIK ja TULL. Siin on selgesti esil ka ohtlikkuse aspekt. Need metafoorid kirjeldavad olukordi, kus inimene aeg-ajalt ikkagi nõrgemaks pooleks osutub ja kontrolli kaotab – siis on ümbritsevatel targem end eemal hoida, sest kontrolli alt väljunud tunne muutub inimese siseasjast sotsiaalseks faktiks, s.t inimes-tevaheliseks sündmuseks ning kannatajaid võib olla rohkemgi.

Kogeja täielikku allajäämist tundele aitavad kirjeldada ning ratsionaliseerida võrdkujud, mille puhul võitlus ei tule isegi kõne alla. Üks selliseid on sotsiaalset hierarhiat taustkujutusena kasutatav metafoor TUNNE ON ISAND, teine ammutab ainet loodusest ja kujutab tunnet okeaanilise VEEMASSIIVINA. Neid allajäämismetafööre vajame kontrolli alt väljunud käitumise põhjendamiseks. Tingimusteta alistumine kui strateegia on viinud nii kaugele, et mitme tunde puhul (õnn, kadedus, armastus) on antiikkultuuris jõutud isikustamiseni jumalikuks olendiks. Vana-Rooma jumalate hulgas leidusid fikseeritud ja nimega eristatud tunde kehastajad: õnnjumalanna Fortuna, kadeduse jumalanna Invidia ja armastuse jumal Eros. Tunnete isikustamisega JUMALAKS oli nende ülevõimu tunnistamine viidud äärmise mõeldava piirini ja koguni ühiskonnas institutsionaliseeritud.

Võitluskujundi kõrval on siiski märgatud ka olukordi, kus tunnetest võib isegi kasu olla, nt tegutsema motiveeriva jõuna (PEIDETUD) VARANDUS, MÕISTATUS või jõustava tegurina mingis muus inimesele olulises võitluses (ABIMEES, RAVIM).

Nagu eelnenust nähtub, on kujutlus *kes-keda* võitlusest sedasorti arhetüüpne stseen, mille abil mõistetakse nii tunnetega toimetulemist kui ka elu ja olelusvõitlust üldisemalt. Inimesele on oluline selles võitluses omada kontrolli ja just see motiveerib suundadega ÜLAL ja ALL seonduvaid hinnangulisi orientatsioonimetafoore: HEA ON ÜLAL (sest see seostub kontrolli omamisega) ja HALB ON ALL (sest see seostub kontrolli mitteomamisega või koguni kellegi teise kontrolli all olemisega).

Arutelu

Tabelis 1 on eristatud mitmesuguse spetsiifilisuse astmega lähtevaldkondi, millest mõned mõisteliselt justkui katavad või sisaldavad teisi (nt AINE on üldisem kategooria ja katab ka VEEMASSIIVI, VEDELIKKU, KUUMA VEDELIKKU, KIBEDAT AINET, RAVIMIT, ASI katab mõisteid KAUP, PEIDETUD VARANDUS, KOOREM jne). Ka spetsiifilisemate lähtevaldkondade seas on selliseid, mis on justkui teiste “täpsustused”, nt KUUM VEDELIK täpsustab VEDELIKKU, RAVIM täpsustab mõistet KIBE AINE jne. Tabelis 1 on nad välja toodud võrdsetel alustel ja eraldi ridadena, sest tegemist on iseseisvate kujutlustega, mille kohta on piisavalt keelelisi väljendusi, mis neid eristada lasevad.

Eri spetsiifilisuse astmetega kognitiivsete projektsioonide leidmine keelde kinnistunud väljendite tagant on osa praeguse uurimuse tulemusest. Mingis mõttes läheb see vastuollu kognitiivse metafooriteooria klassikalise postulaadiga, mille kohaselt abstraktsemate mõistete käsitamiseks on alati kasutusel konkreetsemad mõisted (Lakoff & Johnson 2011). Käesoleval juhul olid lähtevaldkondadena kasutusel ka mõned üpriski abstraktsed mõisted nagu AINE ja ASI. Kuna keeles kajastuvad ülekanded nii skemaatilisematest kui spetsiifilisematest lähtevaldkondadest, siis näib, et inimõtte ei hooli teooria ennustustest ja kasutab väljenduse vajadusel kõike käepärast.

Kognitiivsete projektsioonide eri tüüpide eristamiseni spetsiifilisuse ja skemaatilisuse skaalal on just hiljuti jõudnud ka kognitiivse metafooriteooria propageerijaid ja edasiarendajaid Zoltán Kövecses (2017a). Tundekirjelduste puhul toob ta kõige skemaatilisemana esile kujutlus-skeemid nagu JÕUD, MAHUTI, AINE, ASI, KUUMUS, VERTIKAALSUS; sellest spetsiifilisem mõistestamise tase on *valdkonnad* nagu KUUM VEDELIK, LOODUSJÕUD; veel spetsiifilisem tasand on *freimid*, mis käivad konkreetsete tunnete kohta ning kaasavad detailsema

kujutluspildi, selline on nt metafoor VIHA ON KUUM VEDELIK ANUMAS (Kövecses 2017b). Kõik need mõistestamise tasandid on osa keelde (ja keelekasutajate semantilisse mällu) kinnistunud teadmiste struktuurist, mida reaalses suhtlusolukordades kasutatakse valikuliselt ja suhtluse eesmärgist sõltuvalt, luues nn *mentalseid ruume* – detailrikkaid ja kontekstiga seotud kujutlusi, kus mõistestamise lähte- ja sihtvaldkond sulanduvad individuaalseks kujutluseks (Kövecses 2017a).

Teine – ja tegelikult peamine – osa uurimistulemusest on tunnete kohta eesti keeles latentselt leiduvate (ja siin kinnistunud väljendite põhjal esile toodud) kognitiivsete projektsioonide mitmekesisus, mis võimaldab kõnelejalte vastavalt vajadusele tunnetega eri viisil suhestuda. Tundeid on võimalik piltlikult kirjeldada kas siis välise vaateleja või kogeja enda vaatepunktist, tunde intensiivsust hüperboolselt suurendades või, vastupidi, pisendades. Väljendada saab nii tunde alla- kui ka pealejäämist sümbolises “jõukatsumises”, kirjeldada neid nii kannatusi valmistavate kui ka kasutoovatena, esile tuua tsüklilist iseloomu jne. Milline nendest võimalustest igal antud juhul tekstis realiseerub või kuidas kujutlused omavahel kombineeruvad, oleneb juba valikutest, mida kõneleja ja kirjutaja teeb – olgu siis teadlikult või teadvustamata.

On väidetud, et suur osa meie mõtlemisest on metafoorne (Lakoff & Johnson 2011). Teisalt rõhutatakse, et eriti tulevad need käiku kas keerukates või siis tavapärasest suuremat väljendusjõudu nõudvates olukordades (Paivio 1979). Seda, et tunnetest on väga raske rääkida piltlikkust kasutamata, näitas kujukalt artikli sissejuhatuses tsiteeritud tekst. On ilmne, et selles on rakendatud küll väga eriilmelisi suuna- ja olemismetafoore, kuid teksti üldist ideed kannab väärtushinnanguga seotud kujutlus TUNNE ON HALB ISAND. Halbuse esiletoomiseks rõhutatakse hüperboolselt tunnete ohtlikkuse aspekti ning maalitakse pilt kogeja kannatustest. Oluline näib olevat rõhutada, kui halb on praegune olukord ja et sellega saab midagi ette võtta.⁷

Hinnangutega HEA JA HALB on seotud laiem kultuuriliselt determineeritud väärtuste süsteem. Läänelikus ja individualistlikus kultuuris kultiveeritakse erilise ja kordumatuse väärtuslikkust, masstoodangut ja vormide järgi vermitut hinnatakse kehvemaks. Artikli alguses tsiteeritud tekstis nägime, kuidas neid hinnangumudeleid rakendati automaatselt mõtlemistavade hindamiseks. Kuna meie kultuuris kehtib väärtus: ERILINE ON HEA / TAVALINE ON HALB, viitab väljend *mõttemudel* masstoodangule, mida ei hinnata. Kombinatsioonis väärtuste paariga MINEVIK ON HALVEM / TULEVIK ON PAREM saame aluse metafoorile HARJUMUSPÄRASED MÕTTED ON KÖIDIKUD, sellest annab tunnistust selliste väljendite kasutamine nagu *mineviku kammitsatesse takerdumine*. Teksti loojad ei anna endale arvatavasti aru, et samamoodi, nagu nad usuvad,

et inimeste tundeelu järgib etteantud mustreid, on musterdatud ja kultuurilisi klišeesisid järgiv ka nende endi mõtlemis- ja väljenduslaad. Teisalt, kuna tegemist on reklaamtekstiga, ei saa spontaanse väljenduslikkuse kõrval välistada ka teadlikke retoorilisi kaalutlusi: püüdu mõjutada lugejaid samastama end tekstis kirjeldatud abitu olendiga, kes hädasti vajaks suunamist ja oleks seega potentsiaalne klient.

Kognitiivses paradigmas on omaks võetud seisukoht, et nii keele kui ka inim-mõtlemise läbivaks mehhanismiks olevad metafoorid võivad kujundada viisi, kuidas me nähtustest aru saame ja nendega sellest lähtuvalt ka ümber käime. Mõistemetafooridel, mille abil me oma teadmisi ja käitumist struktureerime, on seega elu ja sellega toimetulekut kujundav jõud. See johtub paljuski tänu sellele, et nad suunavad tähelepanu mõistestatava nähtuse teatud aspektidele ja jätavad terviku või mõned selle muud aspektid meie eest varjatuks (Lakoff & Johnson 2011). On autoreid, kes on veelgi radikaalsemal seisukohal, et metafoorid ei põhine nähtuste tegelikel sarnasustel, vaid pigem loovad ise neid sarnasusi ning oluline on seejuures nii universaalne ja üldinimlik kehaline kogemus kui viis, kuidas indiviid mõistestatava nähtusega suhestub (Peña 2003). Oma – ja mitte väike – roll on kultuuril, mis toimib kui kehalise kogemuse filter ja teatud aspektide valikuline võimendaja (Yu 2008).

Teadlikkus mõtet vormivatest mõistelistest metafooridest ja kujundlikust mõtlemisest aitab aru saada, kuidas on maailmatunnetus ja eneseväljendus kultuuriliselt (taas)loodav ning et selles kajastub pigem maailmateadmiste ja väärtuste “eilne päev” kui tänased aja- ja asjakohased arusaamad. Mingis kultuurikeskkonnas elava indiviidi keeleline eneseväljendus ja mõtlemine pole seega rangelt võttes kunagi kultuuripärandist täiesti sõltumatu ega ka teadmiste mõttes täiesti asjakohane. Käesoleva artikli panus võiks olla tähelepanu juhtimine sellele, et tunnete ja emotsioonide puhul on võimalik märgata väga paljusid enamaid aspekte, kui hinnang skaalal hea-halb, ja et alati on võimalik püüda nähtustest aru saada märksa mitmekülgselt.

Kommentaariid

- ¹ Artikli valmimist on osaliselt toetanud Eesti Keele Instituudi 2015. aasta baasrahastamise projekt “Mitte-spetsiifiline emotsionaalsus eesti keeles” ja osaliselt Eesti Keele Instituudi 2017. aasta baasrahastamise projekt “Eesti keele assotsiatsioonisõnastik”.
- ² Tekst sündis mitme inimese koostöös (suuline kommentaar ürituse korraldajalt Maaja Zelminilt).
- ³ Sõnad *tunne* ja *emotsioon* on artiklis kasutusel paralleelselt ja samaviitelisena.
- ⁴ Näited on pärit allikast Lakoff & Johnson 2011.
- ⁵ 19 mõiste valimise põhjendus on tüvede sagedus korpuses, morfoloogiline lihtsus, vanus keeles, täpsemalt vt Vainik 2016: 10.
- ⁶ Nagu osutatud metafoori TUNNE ON ISAND juures, seostub see väljend ka armastustunde jumalikustamisega.
- ⁷ Tegemist oli budistliku koolituse kuulutusega, ning kaks budismi “neljast õilsast tõest” kõlavad nii: elu on kannatus; kannatusest saab vabaneda vt nt https://et.wikipedia.org/wiki/Neli_õilsat_tõde (19.07.2017).

Kirjandus

- EES = Metsmägi, Iiris & Sedrik, Meeli & Soosaar, Sven-Erik 2012. *Eesti etimoloogia-sõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Gibbs, Raymond W. Jr. 2007 [2005]. *Embodiment and Cognitive Science*. Cambridge University Press.
- Goossens, Louis 1990. Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic action. *Cognitive Linguistics* 1 (3), lk 323–340 (doi: 10.1515/cogl.1990.1.3.323).
- Kama, Pikne 2017. How old is runosong? Dating the Motifs of Burial-Related Folk Songs by Using Archaeological Material. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* 68 (doi: 10.7592/FEJF2017.68.kama).
- Kövecses, Zoltán 1986. *Metaphors of Anger, Pride, and Love. A lexical approach to the structure of concepts*. Amsterdam: John Benjamins.
- Kövecses, Zoltán 2000. *Metaphor and emotion. Language, culture and body in human feeling*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltán 2006. Embodiment, experiential focus, and diachronic change in metaphor. McConchie, R. W. & Timofeeva, Olga & Tissari, Heli & Säily, Tanja (toim). *Selected proceedings of the 2005 Symposium on new approaches in English historical lexis*. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project, lk 1–7 (<http://www.lingref.com/cpp/hel-lex/2005/paper1341.pdf> – 28. september 2017).
- Kövecses, Zoltán 2017a. Levels of metaphor. *Cognitive Linguistics* 28 (2), lk 321–347 (doi: 10.1515/cog-2016-0052).

Kövecses, Zoltán 2017b. *The online construction of emotion metaphors*. Ettekanne teema-sessioonis “Constructing Emotional Events” rahvusvahelisel kognitiivlingvistide 14. konverentsil “Linguistic Diversity and Cognitive Linguistics”, Tartus (Eesti, 10.–14.07.2017) (<https://sisu.ut.ee/sites/default/files/proovin/files/kovecses.pdf> – 28. september 2017).

Lakoff, George & Johnson, Mark 1980. *Metaphors we live by*. Chicago & London: The University of Chicago Press

Lakoff, George & Johnson, Mark 2011. *Metafoorid, mille järgi me elame*. (Tõlkinud Ene Vainik.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus.

Lakoff, George & Kövecses, Zoltán 1987. The cognitive model of anger inherent in American English. Holland, Dorothy & Quinn, Naomi (toim). *Cultural models in language and thought*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 195–221 (doi: 10.1017/CBO9780511607660.009).

Maalej, Zouahir 2004. Figurative language in anger expressions in Tunisian Arabic: An extended view of embodiment. *Metaphor and Symbol* 19 (1), lk 51–75 (doi: 10.1207/S15327868MS1901_3).

Möller, Margot 2013. *Korpuspõhine viha metafooride uurimine*. Käsikirjaline bakalaureusetöö Tartu Ülikoolis (<http://dspace.ut.ee/handle/10062/31641> – 28. september 2017).

Nørretranders, Tor 2004. *Helde mees. Looduslugu sellest, et kus on lööki, seal on saaki, ehk pingutus toob partneri*. Soinaste: El Paradiso.

Onikki-Rantajääskö, Tiina 2006. Metonymy in locatives of state. Helasvuo, Marja-Liisa & Campbell, Lyle (toim). *Grammar from the human perspective*. Case, Space and person in Finnish 32. Amsterdam studies in the theory and history of linguistic science. Series IV, Current issues in linguistic theory 277. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, lk 67–100 (doi: 10.1075/cilt.277.08oni).

Paivio, Allan 1979. Psychological Processes in the Comprehension of Metaphor. Ortony, Andrew (toim). *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 150–171.

Peña, M. Sandra 2003. *Topology and Cognition. What Image-Schemas Reveal about the Metaphorical Language of Emotions*. München: Lincom Europa.

Sweetser, Eve 1990. *From etymology to pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure*. Cambridge Studies in Linguistics 54. Cambridge: Cambridge University Press.

Zangwill, Nick 2014. Aesthetic Judgement. *Stanford Encyclopedia of Philosophy* (<https://plato.stanford.edu/entries/aesthetic-judgment/> – 26. september 2017).

Talmy, Leonard 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 12, lk 49–100 (doi: 10.1207/s15516709cog1201_2).

Tissari, Heli 2001. Metaphors we love by: on the cognitive metaphors of love from the 15th century to the present. *Studia Anglica Posnaniensia: international review of English Studies* 36, lk 217–242 (<http://www.wa.amu.edu.pl/sap/files/36/15tissari.pdf> – 28. september 2017).

- Tissari, Heli 2006a. Justified pride? Metaphors of the word *pride* in English language corpora, 1418–1991. *Nordic Journal of English Studies* 5 (1), lk 15–49 (<https://gupea.ub.gu.se/handle/2077/3155>, <http://ojs.ub.gu.se/ojs/index.php/njes/article/view/60> – 28. september 2017).
- Tissari, Heli 2006b. Conceptualizing shame: Investigating uses of the English word *shame*, 1418–1991. McConchie, R. W. & Timofeeva, Olga & Tissari, Heli & Säily, Tanja (toim). *Selected Proceedings of the 2005 Symposium on New Approaches in English Historical Lexis (HEL-LEX)*. Somerville, MA: Cascadilla Proceedings Project. lk 143–154 (<http://www.lingref.com/cpp/hel-lex/2005/paper1355.pdf> – 28. september 2017).
- Vainik, Ene 2011. The dynamic body parts in the Estonian figurative descriptions of emotions. Maalej, Zouahir & Yu, Ning (toim). *Embodiment via body parts: Studies from various languages and cultures*. Human Cognitive Processing 31. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company, lk 41–70 (doi: 10.1075/hcp.31.06vai).
- Vainik, Ene 2016. *Eesti tunded. Sõnaportreed*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Vainik (ilmumas). Emotion meets taste. Taste-motivated emotion terms in Estonian. *Folklore: Electronic Journal of Folklore* (<https://www.folklore.ee/folklore/>).
- Vainik, Ene & Orav, Heili 2005. A. H. Tammsaare eksitus: tee tööd ja näe vaeva, ... aga ikka oled vihane. *Keel ja Kirjandus* 4, lk 257–277 (<http://www.cl.ut.ee/yllitised/KK-2005Vainik%20Orav.pdf> – 28. september 2017).
- Vainik, Ene & Velt, Anneli 2006. Viha metafoorid ja kognitiivne mudel eesti keeles. *Keel ja Kirjandus* 2, lk 104–122.
- Wierzbicka, Anna 1999. *Emotions across languages and cultures: Diversity and universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Yu, Ning 1995. Metaphorical expressions of anger and happiness in English and Chinese. *Metaphor and symbolic activity* 10 (2), lk 59–92 (doi: 10.1207/s15327868ms1002_1).
- Yu, Ning 2008. Metaphor from body and culture. Gibbs, Raymond. W. Jr. (toim). *The Cambridge handbook of metaphor and thought*. Cambridge: Cambridge University Press, lk 247–262.

Summary

About emotions, figuratively

Ene Vainik

Senior Research Fellow and Senior Lexicographer, Institute of the Estonian Language
ene.vainik@eki.ee

Keywords: Cognitive Metaphor Theory, emotion, Estonian, hyperbole, metaphor, metonymy

The aim of the article is to increase awareness of conceptual metaphors and their role in reflecting emotional life. The article presents a systematic overview, based on the cognitive metaphor theory, of the images (metaphor, metonymy) used in Estonian to conceptualise emotions, also highlighting the use of hyperbole and absurdity. The most significant aspects in figurative descriptions are intensity, cyclic character, existence inside the experiencer, bodily changes, complicated controllability, coping, subjective suffering, usefulness. One of the main aims of the article is to highlight the diversity of cognitive projections about emotions, occurring in Estonian in a latent state, which enables the speakers to relate to emotions in different ways. The author argues that when describing feelings and emotions, many more aspects can be observed than just good and bad, which makes it possible to understand a phenomenon more diversely.